

ПЕРЕДУМОВИ ЗАПОЧАТКУВАННЯ ПОЧАТКОВОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА ЦАРАТУ У ХІХ СТОЛІТТІ

Актуальність нашого дослідження зростає у зв'язку з тим, що необхідно всебічно та неупереджено вивчати витоки історії сучасних процесів національного відродження, і зокрема, економічної освіти. Саме такий підхід в період розбудови системи економічної освіти в незалежній Україні сприятиме врахуванню позитивного досвіду з поширення початкової та середньої економічної освіти, накопиченого ще за царату.

У психолого-педагогічній літературі можна визначити такі найбільш розроблені напрями вивчення економічної освіти, як *формування економічної грамотності у дітей дошкільного віку* (О.Б. Буднік, І.А. Мельничук, Н.А. Побірченко, Т.Є. Сергеева), *учнів загальноосвітньої школи* (А.Я. Автомонов, Д.П. Алфімов, А.Ф. Аменд, В.Т. Ігнатов, М.П. Кривко, Н.Б. Кулакова, Б.І. Лівшиц, М.Л. Малишев, Л.А. Мельникова, Л.М. Мачулко, А.С. Нісімчук, О.С. Падалка, О.В. Плахотнюк, А.С. Прудченко, В.К. Розов, О.М. Соболева, В.А. Товстік, Б.П. Шемякін, П.А. Шемякін, О.Т. Шпак, І.А. Юрчук, В.Н. Якімов), *формування у старшокласників пізнавального інтересу до економічних знань у позашкільній роботі* (В.І. Загривий, З.К. Левчук, Н.А. Лис, В.І. Максютенко, Ю.І. Михальченко), *неперервна економічна освіта молоді* (О.С. Падалка, В.А. Поляков, І.А. Сасова, О.Т. Шпак), *деякі історичні аспекти започаткування середніх економічних навчальних закладів освіти* (Л.М. Володкевич, П.А. Іскра, В.В. Постолатій, І.Ф. Прокопенко).

Аналіз досліджень з розвитку початкової та середньої економічної освіти свідчить про недостатню розробленість її історичних аспектів, що і зумовило вибір теми статті.

Метою дослідження стало вивчення передумов створення системи початкової та середньої економічної освіти за царату у ХІХ столітті на українських землях. Для її реалізації необхідно розв'язати такі завдання:

- охарактеризувати економічний розвиток українських земель у досліджуваній період;
- проаналізувати вплив громадсько-політичного руху на формування громадської економічної свідомості;
- розкрити політику царату зі створення законодавчої бази для започаткування початкової та середньої економічної освіти;
- показати вплив ініціатив громадськості та меценатів на становлення економічної освіти у ХІХ столітті.

Як показали результати дослідження, передумови розвитку початкової та середньої економічної освіти на початку ХІХ століття доцільно розглядати, враховуючи сучасні територіальні кордони України. За царату частина українських земель була об'єднана в Малоросійське генерал-губернаторство, яке складалося з трьох великих регіонів – Правобережжя України (Київська, По-

дільська та Волинська губернії), Лівобережжя та Слобідська Україна (Слобожанщина) (Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії), Південь України (Таврійська, Катеринославська та Херсонська губернії), а решта -входила до складу Австро-Угорщини та Румунії. Зупинимося на розгляді розвитку економічної освіти лише на тих українських землях, які були підпорядковані Російській імперії і на які поширювалися її закони.

Передумови створення системи початкової та середньої освіти, на нашу думку, представлені основними чотирма чинниками.

Провідним чинником вважаємо економічний розвиток українських земель на початку ХІХ століття. У цей період в надрах феодално-кріпосницької системи почали формуватися капіталістичні відносини. Відомо, що в Україні пріоритетним напрямом розвитку господарства було сільське господарство, де спостерігалось помітне зростання виробничих сил. Воно було зумовлене збільшенням посівних площ всіх культур. Значно збільшилися посіви озимої пшениці, льону, конопель, цукрового буряку, соняшника. Так, тільки на півдні України їхні показники збільшилися у 25 разів. Цьому сприяли розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі, а також посилене заселення півдня України завдяки політиці царату та активній діяльності великих землевласників. Якщо у 1801 р. у південних губерніях України було всього 451,8 тис. ревських душ, то у 1827 р. їх стало біля 712,4 тис, а у 1857 р. – біля 1,1 млн. душ [8, 16].

Вочевидь, розвитку виробничих відносин сприяло зростання сільськогосподарської техніки та удосконалення знарядь праці. Так, тільки на заводах Шмідта (Катеринославська губернія), Браницького (Київщина) і Фалька (Одеса) у середині ХІХ ст. виробляли різних сільськогосподарських машин та знарядь на суму біля 155 тис. крб., а їхній імпорт протягом 1824–1860 рр. збільшився у 73 рази, а через чорноморсько-азовські порти – у 130 разів [8, 18].

Помітного розвитку на Правобережжі, у Полтавській, Харківській, Таврійській та Херсонській губерніях досягло товарно-промислове садівництво, селянські промисли. У цей час на українських землях було багато міст, де селяни виробляли сукно, шкіру, займалися обробкою дерева, славились гончарними виробами.

Початок століття знаменувався розвитком *промисловості*. Так у цей період на багатих болотяними рудами Волині та Київщини діяло не менше 150 копалин, на Україні було 174 мануфактури з видування скла, 350 дрібних шкіряних, 76 салотопильних, 31 свічковий завод, 38 миловарень, 6 макаронних і чимало дрібних полотняних мануфактур, водяних та вітряних млинів, борошномельних підприємств. За даним губернських звітів за 1825–1858 р. кількість промислових підприємств збільшилася в Україні з 649 до 2 437 [8, 21–25].

Потреби у машинобудуванні сприяли розвитку машинобудівної галузі. Замість невеликих копалин з'являються чавуноварильні та залізорудні підприємства на Луганщині, Чернігівщині, Київщині, Одещині. У 30-50-ті роки розвиваються підприємства з обробки міді, які працюють на привозній сировині.

Отже, на початку ХІХ ст. на українських землях панував феодално-кріпосницький лад, але дуже поволі починали зароджуватися і розвиватися капіталістичні відносини, які потребували підготовки кадрів нового покоління,

але суспільство ще не було готове до інноваційних змін в економіці.

Прогресивні діячі досліджуваного періоду взяли на себе відповідальність за формування економічної свідомості суспільства. Велику роль у цьому відіграв *другий чинник започаткування економічної освіти – громадсько-політичний рух*. Він був представлений широким розмаїттям поглядів консерваторів, лібералів, революціонерів на розвиток народного господарства. Представники реакційного консервативного напрямку відстоювали інтереси поміщицько-дворянського класу. Вони виступали за збереження кріпацтва, самодержавства і негативно ставилися до розвитку промисловості. Консерватори брали активну участь у розробці різних проектів. Відомо, за проектом графа О.А. Аракчєєва (1769–1834) – відомого державного діяча, генерала, передбачалося переведення кріпосних селян у категорію державних і пропонувалося купити їх з землею у поміщиків за їхньою згодою. За пропозицією Ег.Ф. Канкріна (1774–1845) звільнення селян мало бути повільним і охоплювати період не менше ніж 60 років [10, 537].

Захисником великого поміщицького землеволодіння в Україні був А.О. Скальковський (1808–1898/99) – знаний економіст, статист, історик – дрібнопомісний дворянин, який працював в Одесі при канцелярії генерал-губернатора, з 1841 очолював статистичний комітет. Він написав 276 праць, де висвітлював різні проблеми життя Новоросії з історії, етнографії, географії, статистики, економіки [20, 1211].

Дворянські ліберали вважали неможливим збереження кріпосного права і навіть дозволяли собі критикувати кріпацтва. На позиціях дворянського лібералізму в питанні щодо кріпосництва стояв В.Н. Каразін (1773–1842) – громадський діяч, просвітитель, вчений з різних галузей науки, засновник Харківського університету (1805 р.).

Як землевласник він був переконаний, що поміщицьке землеволодіння може бути збереженим, необхідно обмежити зловживання поміщиків. Але як вчений, який конструював сільськогосподарські машини, Каразін бачив неефективність старих форм господарювання і пропонував удосконалити сільськогосподарську техніку і способи обробки землі, інтенсифікувати землеробство. З цією метою розробив низку проектів, які сприяли б реформуванню аграрних відносин. В. Каразін пропонував замінити панщину грошовим оброком, наділити селян землею у вічне користування, встановивши «межу залежності» селян від поміщиків. Свої ідеї він втілював у життя у власному маєтку (с. Кручик Харківської губернії), де заснував першу в Україні метеорологічну станцію [15, 179–180].

До революційних дворян належали декабристи, які виступали за знищення кріпосного права, самодержавства, відстоювали перехід до нової економічної системи. В основу своїх програм Південне і Північне товариства поклали особисту і господарську свободу, приватну власність та вільнонайману працю.

П.І. Пестель (1793–1826), як представник радикальної течії дворянського руху, був переконаний, щоб забезпечити селянам свободу, їх треба наділити землею, створивши дві форми власності на землю: приватну та суспільну. Він не обминув питання розвитку промисловості, закликаючи заохочувати винахід-

ників за нові відкриття в промисловості, підтримувати розвиток банківської та страхової справи, бачив велику користь, у постійно діючих ярмарках. Він відстоював право всіх громадян на вільне заняття торгівлею [2, 183].

До представників поміркованої течії розвитку аграрного питання можна віднести погляди М.І. Тургенєва (1789–1871). Він брав активну участь у творенні економічної політики російського царизму, працюючи у комісії зі складання законів. М. Тургенєв розробив кілька проектів звільнення селян без землі або з невеличкою ділянкою, що так чи інакше робили їх залежними від поміщика, який як власник землі одержував за неї викуп від селян. Він, будучи прихильником ідей А. Сміта, стояв на позиціях свободи розвитку промисловості і торгівлі. Проблему оподаткування він вирішував з буржуазно-демократичних позицій [9, 270–271].

Отже, погляди декабристів об'єктивно були буржуазними, бо вони закликали до знищення феодального ладу і розкривали перспективи розвитку капіталістичних відносин. Проте фактично декабристи не були ідеологами ні селянства, ні буржуазії, чий інтереси певною мірою відстоювали, суб'єктивно вони були поміщиками, а дехто з них знаходився чи у дружніх, чи в родинних стосунках з царською родиною, що вплинуло на формування їхніх поглядів.

Ліберали представляли інтереси буржуазії, яка в період підготовки реформи не була революційною силою, а як клас ще була економічно слабкою. Буржуазія була зацікавлена у відміні кріпосного права, але не могла очолити суспільні сили у боротьбі з кріпацтвом, бо сама боялась революційних виступів народних мас. У цей час на Заході буржуазія відчула свою силу в повній мірі і включилася в політичну боротьбу.

Буржуазні ліберали в своїх економічних поглядах обґрунтовували економічну невідповідність кріпосного ладу. Вони, разом з дворянськими лібералами, підтримували поміщицькі проекти реформи і захищали поміщицьку земельну власність, хоча по-різному ставилися до ліквідації кріпосного права та економічного розвитку країни.

Помітний вплив на розвиток економічної політики царату мали погляди таких буржуазних лібералів, як *М.Х. Бунге* (1823–1895) – видатний вчений-економіст, педагог, професор і ректор Київського університету св. Володимира, академік Петербурзької Академії наук, досвідчений працівник-фінансист, талановитий публіцист, провідний діяч ліберального руху 1850-1860-х років, міністр фінансів, який входив до складу комісій, що займалися підготовкою скасування кріпосного права (1859–1860), реформуванням кредитної системи (1859–1860) та розробкою нового університетського статуту (1861); *І.В. Вернадський* (1821–1884) – економіст, проф. Київського та Московського університетів (1846–1856), який основні свої праці присвятив політекономії, історії економічної думки, статистиці та митно-тарифній політиці, *Д.П. Журавський* (1810–1856) – видатний учений, економіст, статист та інші.

Питання економічного розвитку країни на початку ХІХ ст. підіймали різні об'єднання, угруповання, товариства. Серед них таємна політична організація – слов'янське товариство св. Кирила та Мефодія, (1846 р.), члени якої відстоювали знищення кріпацтва та царизму, проголошували встановлення рівності ста-

нів, прагнули поширення грамотності серед слов'янських народів і закликали до їхнього об'єднання [7, 144–145].

Після прийняття селянської реформи 1861 р. лави лібералів поповнили *слов'янофіли*, які пропагували своєрідний для Росії шлях розвитку, враховуючи її самобутність: патріархальність, консерватизм та православ'я, *західники* виступали за розвиток країни за західноєвропейським взірцем і *народники*, що відстоювали інтереси селян, виступали проти кріпацтва та капіталістичного шляху розвитку імперії, закликали до повалення самодержавства шляхом селянської революції.

Революційні народники були виразниками інтересів селянства. До їхнього числа належали відомі письменники, прогресивні діячі: Т.Г. Шевченко, І.Я. Франко, П.А. Грабовський, Леся Українка, М.М. Коцюбинський та вітчизняні економісти В. Навроцький, О. Терлецький, М. Павлик та інші.

У пробудження національної свідомості свій внесок зробив громадський рух, який вперше виявив себе в кінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст., коли в Петербурзі й в деяких містах України: Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві та інших виникли українські гуртки культурного, літературного, етнографічного спрямування – так звані громади.

Ідеологами цього руху були представники інтелігенції: університетські викладачі, вчителі, письменники, статисти і деякі урядовці. Серед них були В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, П.П. Чубинський, К.М. Михальчук, П.І. Житецький, В.Л. Беренштам, М.В. Лисенко, П.А. Косач, О.О. Русов, Є.Є. Цвітковський, М.П. Старицький, М.О. Костянтинович, Х.Т. Панченко та інші. Вони вважали своїм головним завданням працю на ниві освіти. Завдяки діяльності громадівців видавалися букварі, абетки, книжки для початкового читання, склалися словники, відкривалися недільні школи для дорослих. Громади давали ширші, аніж педагогічні гуртки, теоретичні і практичні знання [4, 3]. І в змісті освіти, почесне місце займали економічні питання, пов'язані з реформуванням народного господарства в пореформованій країні.

Крім того, член Київської громади П.П. Чубинський зіграв позитивну роль у формуванні економічної свідомості широкого загалу, зініціювавши відкриття у Києві «Південно-західного відділу Російського Географічного Товариства» (1873). Він на той час вже зарекомендував себе хорошим етнографом, який за дорученням Російського географічного товариства займався етнографо-статистичними дослідженнями. З ним плідно працювали О.О. Русов та М.І. Зібер. Дослідники одержували дані про наявну кількість приватної та орендованої землі в селянських господарствах, худоби, застосування вільнонайманої праці та ціни на неї у різні пори року, про товарність селянського господарства, про характер несільськогосподарських заробітків, що переважають у тій чи іншій місцевості тощо. М.І. Зібер запропонував збирати статистико-економічні відомості, взявши за основу вивчення виробництва і споживання у взаємодії [5].

Результати досліджень «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» відбивали реалії в розвитку народного господарства у пореформений час і спонукали царат до кардинальних змін у народному господарстві.

Зародження капіталістичних відносин потребувало нових фахівців з основ комерції і *видатні державні діячі, приватні особи та представники громадських установ*, розуміючи всю важливість таких докорінних змін, прийшли на допомогу державі і *стали ініціаторами відкриття перших економічних навчальних закладів*, що представляє собою *третій чинник розвитку початкової та середньої економічної освіти*

На українських землях за ініціативи М.І. Пирогова (1810–1881) – хірурга, учасника Севастопольської оборони (1854–1855 рр.), франко-пруської (1870–1871 рр.) та російсько-турецької (1877–1878 рр.) війн, громадського діяча, педагога, попечителя Одеського (1856–1858) і Київського (1858–1861 рр.) навчальних округів – була зроблена спроба відкрити комерційну гімназію в 1804 р. За планом Одеська комерційна гімназія повинна була складатися з трьох відділень. Нажаль, третє комерційне відділення так і не запрацювало, бо в 1817 р. в результаті нового перетворення утворився «Рішельєвський ліцей» [6, 8].

Вдалою була спроба Г. Новицького, який у 1849 р. в Одесі відкрив перший приватний чотирьохкласний навчальний заклад з відділенням комерційних наук [17, 97]. У 1850 р. в м. Бердичеві запрацювало єврейське приватне трьохкласне комерційне училище другого розряду [16, 47], а у 1862 р. Одеське купецтво відкрило комерційне училище, куди вступило 26 учнів [1, 149]. Це були поодинокі випадки. Не вистачало підтримки держави, були відсутні нормативні документи, які б забезпечували розвиток економічної освіти.

Розробка нормативних документів – *четвертий чинник започаткування економічної освіти* – була пов'язана з діяльністю Міністерства народної освіти Росії, яке затвердило Статут реального училища (1872 р.) та надрукувало проєкт Загального нормального плану промислової освіти в Росії (1886 р.), де піднімалося питання про надання загальної та спеціальної освіти торговельно-промислового стану, що почав формуватися під впливом розвитку капіталістичних відносин, пристосувавши навчальний план реальних училищ до дійсних потреб конкретного регіону [18].

Вже у 1888 р. до Статуту про початкову і середню освіту було внесено цілий ряд змін і доповнень. Так, реальні училища мали 6 класів. Крім того, 5 і 6 класи у відповідності до місцевих потреб могли складатися з двох відділень: основного та комерційного, або з одного з них. У залежності від матеріального стану училища при ньому відкривали підготовчі і додаткові класи. В одних готували до вступу у вищі навчальні заклади, в інших – до училищ.

В Україні комерційні відділення мали Катеринославське, Київське, Одеське, Полтавське, Севастопольське, Харківське та Херсонське реальні училища. Стан викладання економічних наук був на низькому рівні. На ці відділення в реальні училища потрапляли більш слабкі учні [19, 20].

9 травня 1894 року вийшов закон, за яким щойно відкриті комерційні училища мали перебувати у підпорядкуванні Міністерства фінансів, яке мало право розв'язувати питання про основи устрою комерційних училищ. У його підпорядкування перейшли 2 громадських комерційних училища – Одеське і Харківське – і два приватних – чоловіче Г. Файга і жіноче Є. Бухтєєвої. Отже, у 1896 р. Міністерство фінансів опікувалося 8 економічними навчальними закла-

дами, з яких 4 знаходились в Україні [13, 97]. Відомо, що ще 2 комерційних навчальних заклади знаходилися у підпорядкуванні Відомства імператриці Марії [14, V].

У квітні 1896 р. Міністерство фінансів прийняло Положення про комерційні навчальні заклади, за яким, крім комерційних училищ та курсів бухгалтерів або рахівників, вводилися ще два нових типи: торговельні школи та торговельні класи і допускалися курси з будь-яких комерційних знань.

Отже, початкова економічна освіта була представлена комерційними курсами, торговельними класами та торговельними школами, а середня економічна освіта – комерційними училищами.

Як свідчать результати дослідження, за період з 1897 р. по 1901 р. з 21 комерційних курсів, існуючих в імперії, в Україні було започатковано тільки 2: приватні курси комерційних знань П.М. Натансона у Києві та приватні курси рахівників І.Д. Майдена в Одесі [14, 163].

Перші торговельні чоловічі і жіночі класи імені М.А. Терещенка були засновані товариством поширення початкової комерційної освіти в Києві в 1896 р. Крім вищеназваних, торговельні класи були відкриті в 1897 р. К.Д. Пухтінським у Чернігові, у 1899 р. – Харківським купецьким товариством і у 1900 р. В. Кемніцем – у м. Ромни [14, 162]. Отже, у 1901 р. в Україні було відкрито 4 торговельних класи з 14 – у Російській імперії [14, 74].

Перша торговельна школа в Російській імперії була започаткована Харківським товариством взаємної допомоги прикажчиків 22 жовтня 1896 р., куди вступило на навчання 64 учня [3, 25]. У Києві Товариство поширення початкової комерційної освіти у 1897 р. відкрило чоловічу торговельну школу ім. М.А. Терещенка, а у 1898 р. – жіночу торговельну школу ім. П.А. Терещенко. Тільки за 6,5 років Микола Артемович Терещенко пожертвував Товариству на поширення комерційної освіти 329.814 крб. 27 коп. [11, 266]. Торговельні школи відкривалися з ініціативи міністра фінансів графа СЮ. Вітте (1849–1915) у Чернігові, Одесі, Полтаві, Гадячі та інших містах [3, 25].

Отже, початкова економічна освіта порівняно з середньою розвивалася повільно, бо меценати, представники громадськості та ентузіасти економічної освіти недостатньо її фінансували, а царський уряд просто не приділяв уваги.

Комерційні училища надавали спеціально-комерційну та загальну середню освіту при семирічному терміні навчання. З 1804 р. по 1901 р. в Україні було започатковано 4 громадських комерційних училища з 33 в імперії: в Одесі, (1862), Харкові (1893), Києві (1896), Катеринославі (1900), а також 7 приватних з 16. Серед них чотири в Одесі: жіноче комерційне училище О.А. Бухтеевої (1892), чоловіче – Г.Ф. Файга (1893), Х.І. Гофмана (1898), 8-класне комерційне училище Козленко-Полікарпової (1901), в Києві – чоловіче – П.М. Натансона (1896), жіноче – Л.Н. Володкевич (1900), А.О. Байера у Полтаві (1900) [14, 156–158].

Вочевидь, середня економічна освіта набула широкого поширення на українських землях у ХІХ столітті завдяки популярності серед купецтва, яке саме вкладало значні кошти та підтримці уряду і меценатів.

На започаткування початкової та середньої економічної освіти на україн-

ських землях у ХІХ столітті вплинули такі чинники:

1. *Значний економічний розвиток українських земель на початку ХІХ століття.* Він був пов'язаний з поступовим розвитком капіталістичних відносин, зокрема промисловості і торгівлі, зростанням суспільного поділу праці, початком формування буржуазної власності. Країна потребувала фахівців нового покоління, які б могли компетентно розв'язувати нагальні економічні питання, але суспільство було неготове до швидких змін.

2. *Громадсько-політичний рух* взяв на себе відповідальність за формування громадської економічної свідомості, започаткувавши дискусію про шляхи соціально-економічних змін, що сприяло прийняттю реформи 1861 року, а також під її впливом протягом 1864–1873 рр. були проведені реформи: земська, судова, фінансова, військова, освітня.

3. *Освітня політика царату* протягом ХІХ століття сприяла започаткуванню економічної освіти, завдяки прийняттю низки законодавчих документів спочатку Міністерством народної освіти, а потім Міністерством фінансів, у підпорядкування якого були передані всі комерційні навчальні заклади: Статуту реальних училищ (1872 р.), проект Загального нормального плану промислової освіти в Росії (1886 р.), Закон про підпорядкування щойно відкритих комерційних училищ Міністерству фінансів (1894 р.), Положення про комерційні навчальні заклади (1896 р.), та доповнення до Положення (1900 р.).

4. *Ініціатива меценатів, членів громадських установ* з відкриття початкових та середніх економічних приватних та громадських навчальних закладів заклала підґрунтя для започаткування підготовки фахівців економічного спрямування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Відомості про кількісний склад учнів в Одеському комерційному училищі на 1862/1863 навчальний рік // Державний архів Одеської області. – 1862. – Ф. 1, оп. 193, спр. 123, арк. 149.
2. Восстание декабристов. Документы / Центр, гос. ист. архив СССР в Москве: Под ред. М.В. Нечкиной. – М.: Госполитиздат. – (Документы по истории восстания декабристов), 1958. – С. 183.
3. Дело попечительного совета торговой школы общества взаимного вспоможения приказчиков в г. Харькове о пожертвованиях, субсидиях и других денежных поступлениях на 11 ноября 1986 года // Державний архів Харківської області. – Ф. 649, оп. 1, спр. 4, арк. 25.
4. Житецький І. Київська громада за 60 років // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 3.
5. Зибер Н.И. Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений. – К., 1875. – 93 с.
6. Искра П.А. Исторический очерк Одесского коммерческого училища: 1862–1887. – Одесса, 1887. – С. 8.
7. История Киева: В 3-х т. / Гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 2. – 463 с.
8. История Украинской ССР: В 10 т. / Гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор. – К.: Наукова

- думка, 1983. – Т. 4. – 695 с.
9. Історія економічних учень: Підручник / Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко, А.М. Поручник та ін. – К.: КНЕУ, 2002. – С. 270–271.
  10. Канкрин Ег. Францевич // Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – С. 537.
  11. Ковалинский В.В. Меценаты Киева. – К.: «Кий», 1998. – 528 с.
  12. Краткие сведения о коммерческих учебных заведениях Министерства финансов в 1902–1903 учебном году // Техническое и коммерческое образование. – 1903. – № 4. – С. 97.
  13. Материалы по коммерческому образованию. Вып. 1. Коммерческие училища. Съезд директоров и представителей попечительных советов в июле месяце 1901 года г. С.-Петербурге. – СПб.: Тип. В. Комарова, 1901. – 167 с.
  14. Медвідь Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: Навч. посіб. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.
  15. Об открытии в Киевском учебном округе еврейского коммерческого училища 2-го разряда // Державний історичний архів України в м. Києві. – 1850. – Ф. 707, он. 87, спр. 1868, арк. 47.
  16. Орленко В. З історії становлення та розвитку комерційної освіти // Вісник КНТЕУ. – 2002. – С. 97.
  17. Проект Общего нормального плана промышленного образования в России. – СПб.: Тип. Ф. Емонского и К, 1886. – 93 с.
  18. Постолатій В.В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804–1920). – Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. – К., 1996. – 210 с.
  19. Скальковский Аполлон Ал-др // Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – С. 1211.
  20. Художественно-иллюстративный альбом Всероссийской выставки 1913 г. в городе Киеве. – К.: Книга, 2002. – 372 с.